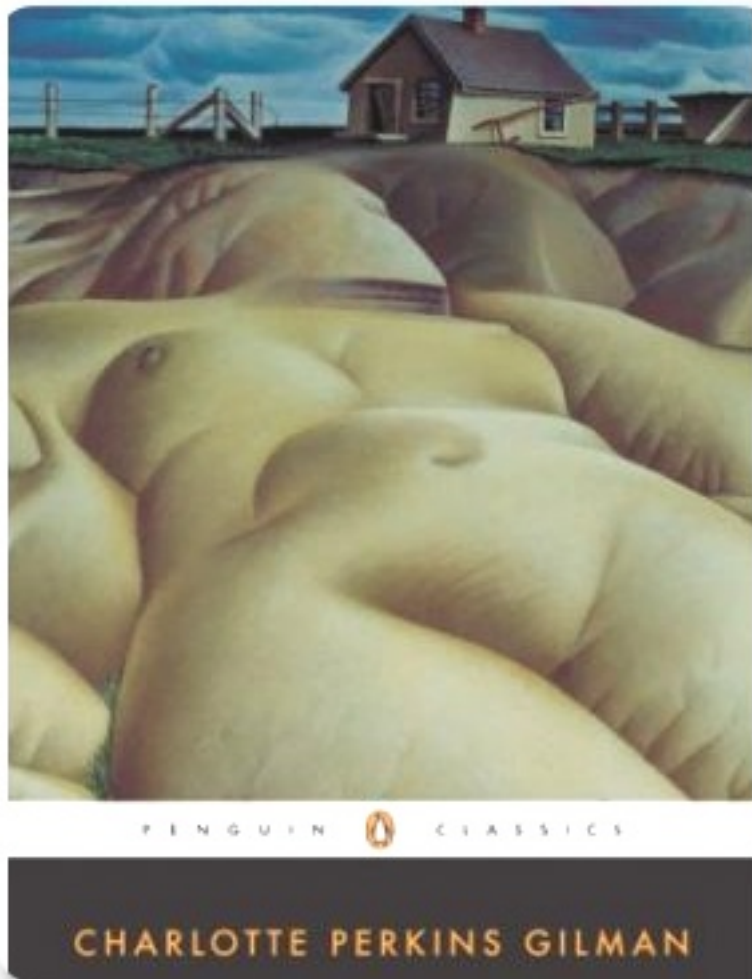

Az utópia nyomában 1.: egészen a kritikai utópiáig

Miután a korábbiakban már érintettem a 19. század végének legsikeresebb utópiáját, a Visszatekintést, most egy három részesre tervezett mini sorozat keretében az utópia kérdéskörét járom körül (természetesen majd a disztópiát, illetve az anti-utópiát is érintve, amely két fogalom nem feltétlenül azonos). Eközben abból indulok ki, hogy az alapok (Morus, a szó eredete és elentése stb.) mindenki számára ismertek.

Tehát kezdhetjük ott, hogy az egyik – és minden bizonnyal elterjedtebb – felfogás szerint az újkori utópiák a sci-fi részét képezik; de azért létezik olyan álláspont is, hogy a sci-fihez képest valamiféle külön utat jelentenek, írja a a New Dictionary of the History of Ideas. Majd pedig azt is hozzáteszi, hogy bár a 20. század minden évében jelent meg utópia, a téma iránti érdeklődés

igazán a 70-es évektől élénkült meg, amikortól olyan művek láttak napvilágot, mint Ursula K. Le Guintól a *Kisemmizettek*, amelynek árulkodó módon az az alcíme, hogy egy ellentmondásos utópia (a magyar kiadásban ez – ki tudja miért – nem szerepel); vagy mint Margaret Atwoodtól *A szolgálólány meséje* meg Joanna Russtól a *Female Man*, és még sorolhatnám. Ekkoriban a posztmodern hatására már általánossá vált a meggyőződés, hogy nincsenek univerzális kérdésekre adható, örökkön igaz, univerzális válaszok (erre utalt egyébként Le Guin regényének alcíme is), és ennek megfelelően egyetlen utópia sem tekinthető valamiféle mindenki számára ideális, „utópikus” helynek.

Aztán a 80-as évek második felére megjelent a „kritikai utópia” fogalma is; mely szerint az „utópikus tradíciónak” is megvannak a maga korlátjai, és ennek megfelelően egyfelől a regényben „az utópiát mint tervrajzot el kell utasítanunk, míg az álmoként tovább él”. Másfelől: nem kevésbé fontos az eredetileg létező meg az újonnan kialakuló, utópikus társadalom közötti ellentét sem; végezetül pedig a regénynek azt is meg kell mutatnia, hogy az utópikus társadalomban is jelen vannak a feszültségek, tökéletlenségek, ellentétek stb. (már csak abból kifolyólag is, mert nem mindenki számára ugyanaz számít tökéletesnek).

Ami a tematikákat illeti, ismét csak a *New Dictionary* szerint „a pozitív utópiák legfontosabb 20. századi témája a feminizmus volt”, és az áttörést minden bizonnyal Charlotte Perkins Gilman 1915-ös, folytatásokban megjelent *Herland* c. művének 1979-es kiadása jelentette – majd pedig számos, korábbi feminista utópiát is (újra)felfedeztek (mint amilyen *A Description of Millenium Hall and the Country Adjacent* is Sarah Scott-tól a 18. század közepéről). De – első sorban a leszbikus irodalom kiadói – az 1970-es évek végétől lekezdtek leszbikus utópiákat is megjelentetni.

A másik nagy tematikai újításnak a környezetvédelem bizonyult: itt Callenbach magyarul is olvasható *Ökotópiája* jelentette az áttörést 1975-ben, hogy aztán a feminizmussal kombinálódva megszülessen az ökofeminizmus is, úgyhogy ma az ökológiai utópiák feminista kérdéseket is érintenek, míg a feministák rendszerint kitérnek az ökológiaiakra is.

Az utópia nyomában 2.: nem európai utópiák és egyebek

Annak megítélése, hogy az utópikus gondolkodás pozitív vagy negatív dolog-e, korántsem egységes. A filozófus Karl Popper *A nyílt társadalom és ellenségei* című művében egyenesen azt állítja, hogy – a *New Dictionary of the History of Ideas* megfogalmazásával élve – „az utópiánizmus erőszakhoz és totalitarizmushoz vezet”, miközben a szintén filozófus Ernst Bloch és a kettejükénél talán kevésbé ismert jövőkutató, Frederik L. Polak pedig azt, hogy a történelem

folyamán felbukkanó pozitív társadalmi elméletek mindig is utópikusak voltak.

Bloch emellett megkülönbözteti az „absztrakt” és a „konkrét” utópiát is az előbbi alatt olyan, fantasztikus elemeket értve, mint amilyen az aranykor vagy a földi paradicsom gondolata; az utóbbi alatt pedig azokat az utópiákat, amelyek azzal foglalkoznak, hogy milyen lesz a jövő, és így hatással is vannak/lehetnek rá. És hogy tovább bonyolítsuk a képet: miközben Bloch valamiféle utópikus metafizikai szocializmus képviselőjének tartotta magát, aközben valamivel előtte Marx éppen azért kezdett „tudományos szocializmusról” beszélni, hogy megkülönböztesse magát az utópikus szocialistáktól.

A „nem nyugati utópia” kérdése még ennél is bonyolultabb. Egyfelől ugyanis míg vannak a témával foglalkozó kutatók, akik szerint nem nyugaton csak akkor jelentek meg ennek a műfajnak a képviselői, amikor Morus művének hatása eljutott hozzájuk, mások szerint az emberi gondolkodásra mindig is jellemző volt egy, a létezőnél jobb társadalomról való álmodozás. Másfelől az sem jól definiált, hogy mit is jelent a „nem nyugati”. Hogy Nyugat-Európára, Észak-Amerikára, Ausztráliára és Új-Zélandra korlátozódik-e a „nyugati világ”, vagy esetleg beleértendőek azok a Dél-amerikai spanyol és portugál nyelvű irodalmak is, amelyekben számos utópia íródott.

Az mindenesetre tudható, hogy például Gandhi és Mao-Cetung elképzeléseiben egyaránt kimutathatóak az utópikus gondolkodás elemei – mint ahogy Khomeini Ajatollahnak az iszlám köztársaságra vonatkozó elképzeléseiben is. Ami pedig az irodalmat illeti, azt is tudni lehet, hogy Kínában mindig is erős volt pre-moriánus gondolkodás, és ennek megfelelően itt a későbbiekben is számos utópia született. Az afrikai szerzők közül pedig a legújabb korból például Wole Soyunkától a Fékevesztettség évadát szokás idesorolni; a „legismertebb angol nyelvű indiai utópiának” pedig Salman Rushdie-től a Grimusz számít. Mármint ha tényleg annak tekintjük, mert a fentebbiekből valószínűleg már kiderülhetett, itt sem létezik valamiféle egyetlen, mindenki által elfogadott és kizárólagos értelmezés.

Az utópia nyomában 3.: disztópia most és mindörökké

Valószínűleg megkockáztathatjuk, hogy ha az utópia első sorban a 19. század végéig terjedő időszak kedvenc műfaja volt, akkor a disztópia a 20. és a 21. századé.

Magának a fogalomnak az értelmezése még a az utópiához képest is bonyolultnak és ellentmondásosnak bizonyult. A kiindulási pontot ugyan a „rossz hely” (dis topos) jelenti, és először John Stuart Mill angol filozófus beszélt először disztópiáról 1868-ban, de aztán még sokáig próbálkoztak az „anti-utópia”; az „utópikus szatíra”; a fordított utópia”; a cacoutopia (amely első fele a kakofóniából lehet ismerős); a „nem-utópia”; a szatirikus utópia”; a „barátságtalan utópia apokaliptikus módban” kifejezésekkel meg néhány mással is. A lényeg

azonban mindenképpen az, hogy – az előző bejegyzésekhez hasonlóan itt is a New Dictionary of the History of Ideas szerint – a disztópia egyszerűen kétségbe vonja az „utópiának az emberi tökéletesedésre vonatkozó” optimizmusát.

Bár már 1605-ben is született ilyen mű (a Mundus Alter et Idem Joseh Halltól); önálló zsánerként a 19. század végén kezdett népszerűvé válni. Méghozzá egyfelől mint közvetlenül a Bellamy-féle Visszatekintésre adott válasz (ilyen volt például a Looking Further Forward Richard C. Michaelis tollából, 1890); másfelől pedig voltak, akik „anélkül támadták Bellamy elkézeléseit, hogy közvetlenül a Visszatekintést támadták volna” (például Ignatius Donelli Caesar's Column című műve szintén 1890-ből). vagy ott van például Jack Londontól a Vaspata 1907-ből. (amely viszont nem tartozik a jól sikerült írásai közé). Meg Wellstől az Emberek a Holdban (1901) és a The Shape of Things to Come (1933). Hogy az olyan, nagyon is kézenfekvő könyveket már ne is említsük, mint a Szép, új világ vagy az 1984 szintén a 20. század első feléből.

A II: Világháború után aztán a disztópia egyre inkább a saját jogán, vagyis immár nem az utópiával szembeállítva jelent meg, és nagyjából a 20. végére immár nem számított különálló műfajnak, hanem beleolvadt az SF-be. Ezért is jelenhetett meg pl. egyik „kedvenc disztópiám”, a Helyet! Helyet! Harry Harrisontól 2008-ban magyarul sci-fiként.

Az utópia nyomában 3.+1.: disztópia, te drága

Bízást állítható, hogy a 20. századi disztópiák közül akadnak olyanok, amelyeket gyakorlatilag mindenki ismer, aki akinek van valamilyen kapcsolata az irodalommal: gondoljunk csak első sorban a Szép új világra és az 1984-re; de közvetlenül mögöttük ott van például Zamjatyintól a Mi és Anthony Burgesstől a Gépnarancs is.

Ezek közös sajátossága, hogy a viszonylag közeli jövőben játszódnak (miként a 20. századi disztópiák egy jelentős része is); illetve, hogy totalitárius diktatúrákat mutatnak be, és leginkább az író korszakában aktuális félelmeket fejezik fejezik ki.

De persze nem mindig ugyanúgy: Katherine Burdekin a Swastika Nightot 1937-ben Murray Constantine álneven publikálta, hogy ha a nácik valóban átvonnák a hatalmat az egész világon, akkor ne derüljön ki, hogy ő a szerző, és ma már nem érezzük valósnak az ebben a könyvben rejlő fenyegetést. Ugyanekkor viszont a Szép új világ az idő előrehaladtával mind életszerűbbnek és ennek megfelelően mind riasztóbbnak tűnik.

Természetesen vannak különbségek között is, hogy kire vagy kikre fókuszál az író. A 20. század közepén megjelenő amerikai disztópia ugyanis az európai megoldással szemben nem annyira azt mutatta be, hogy milyen hatással vannak a megváltozott körülmények az egész

társadalomra, hanem inkább azt, hogy egy-egy szereplő hogyan éli azt át (mondjuk Bradbury Fahrenheit 451-ében Montag vagy Paul Proteus Vonnegut Gépzongorájában. Ennek egyébként – szerintem – legalább részben az írástechnikával kapcsolatos elvárások megváltozása is lehet az oka).

A poszt-apokaliptikus disztópiák viszont a fentebb említettekkel művekkel ellentétben „sokszor a távoli jövőben játszódnak – olvasható a New Dictionary of the History of Ideasban -, és [ezért] olykor nem is tekintik őket disztópiának”. A talán első ilyen a Hozsánna néked, Leibowitz volt Walter M. Millertől (1959), de ebbe a sorba illeszkedik a Tizenkét majom című film is (Terry Gilliam, 1995) vagy éppen a Mad Max sorozat is.

Végezetül pedig a 20. század utolsó negyedére a disztópia felfedezte magának a gender-problémát is: gondoljunk csak a Kisemmizettekre vagy éppen a Szolgálólány meséjére (melyekről más kontextusban már volt szó). Vannak olyan, a témával foglalkozó kutatók, akik szembeállítják egymással a disztópiát és az anti-utópiát, ez utóbbi alatt olyan műfajt értve, amely a pozitív utópiák ellenében íródott, és Fredric Jameson amerikai irodalomkritikus még azt is megkockáztatja, hogy a 20. század végére az anti-utópiánus megközelítés volt a jellemző. A kérdés tehát immár leginkább az lehet, hogy ezen a területen mi lesz a következő, nagy változás.